

ذخیره معنوی مقابله با کرونا بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی

مقاله پژوهشی
اصیل
Original
Article

کریم مهری^۱، سیامک جعفرزاده^۲، سید محمد صالحی^۳

چکیده

هدف: ذخیره معنوی جامعه به معنی انباشت کنشهای ناشی از منفعت غیر مادی در یک جامعه است. هدف مطالعه حاضر، بررسی آیات قرآنی و روایات اسلامی در خصوص نحوه تقلیل ذخیره معنوی جامعه بود که باعث ایجاد بلاهایی نظیر کووید ۱۹ می شود. **روش:** مقاله حاضر با استفاده از روش شناسی نظریه داده بنیاد، به بازسازی معنایی ذخیره معنوی بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی پرداخته است. پرسشهای تحقیق عبارت بودند از: از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی، چگونه تقلیل ذخیره معنوی جامعه باعث ایجاد بلا می شود؟ با تحول معنوی چگونه می توان ذخیره معنوی را افزایش داد؟ چه مدل نظری تحول معنوی را از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی تبیین می کند؟ چه تغییراتی در جامعه ایران باید رخ دهد که تحول معنوی صورت گیرد؟ راهبردهای کنشی و پیامدهای آن چیست؟ **یافته ها:** متعین های تحول درونی انسان و استمداد از دین، به عنوان شرایط علی درونی؛ معنویت ستیزی استکبار در سده های اخیر به عنوان شرایط علی بیرونی؛ معنویت در جامعه اسلام، خلأ معنوی جهان امروز و گرایش دوباره بشر به معنویت به عنوان بستر؛ جایگاه و نقش معنویت در مرحله نظام اسلامی، جامعه اسلامی، تمدن اسلامی و مسئولیت دولت اسلامی نسبت به معنویت آحاد جامعه، به عنوان شرایط مداخله گر شناسایی شدند. **نتیجه گیری:** معنویت در حوزه فردی نظیر خودنگری مداوم، حفظ سکینه در حوزه مسئولان و آموزش اخلاقی جامعه از سوی حکومت، به عنوان راهبرد کنشی؛ هدفدار شدن زندگی، توأم بودن پیشرفت حقیقی با اخلاق و معنویت در جامعه اسلامی به عنوان پیامدهای مثبت تحول معنوی؛ بیماری های همه گیر و طغیانهای سیاسی به عنوان پیامدهای دوری از معنویت؛ و مقوله هسته ای این بررسی نیز تحول معنوی است که مقولات عمده مذکور را در بر می گیرد.

◆ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵

۱. دکترای جامعه شناسی، استادیار جامعه شناسی گروه جامعه شناسی دانشگاه ارومیه (نویسنده مسئول). نشانی: آذربایجان غربی، ارومیه؛ دانشگاه ارومیه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی. نامبر: ۰۴۴۳۳۳۶۹۷۱۶ / k.mehri@urmia.ac.ir
۲. دکترای فقه و حقوق اسلامی، دانشیار گروه فقه و حقوق دانشگاه ارومیه (نویسنده مسئول). نشانی: آذربایجان غربی، ارومیه؛ دانشگاه ارومیه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی. نامبر: ۰۴۴۳۳۳۶۹۷۱۶
۳. عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه ارومیه.

واژگان کلیدی: تحول معنوی، علوم انسانی، معنویت‌زدایی، نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، تفسیری-برساختی.

الف) مقدمه

اساساً منفعت، مردم را وادار به کنش می‌کند. ماکس وبر در مقاله «منفعت به شرط ارزش» و «اخلاق پروتستان» تأکید می‌کند افراد از طریق پیگیری منافع مادی و معنوی فردی، منافع مادی و معنوی عمومی و جامعه را نیز محقق می‌کنند. منافع اصولاً به وسیله ارزشها شکل می‌گیرند. وبر با تفکیک منافع مادی از منافع معنوی، بر اهمیت منافع معنوی جامعه و آثار و پیامدهای اجتماعی آن تأکید می‌کند. ذخیره معنوی جامعه به معنی انباشت کنشهای ناشی از منفعت غیر مادی در جامعه است (سویدبرگ، ۲۰۰۳: ۴۸۰) و مهم‌ترین پیامد آن، سلامت روحی و روانی کنشگران آن جامعه برای مقابله با مشکلات اجتماعی و بهداشتی می‌باشد.

پدیده کرونا امروز تمام جامعه بشریت را در هم تنیده است. اندیشمندان در خصوص چرایی شکل‌گیری آن، نظرات گوناگونی می‌دهند. برخی نیز به زمینه‌های دینی آن توجه دارند. خدای متعال می‌فرماید: «وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ» (شورا: ۳۰)؛ همچنین می‌فرماید: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمَلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» (روم: ۴۱)

در همان روزهای آغازین همه‌گیری و شیوع کرونا، مقام معظم رهبری بیاناتی را در این زمینه فرمودند: «بلا زمانی نازل می‌شود که ذخیره معنوی جامعه تحلیل رفته باشد. اگر ذخیره معنوی در وجود انسان از حد لازم پایین‌تر رود، انسان دچار لغزشها و گمراهی‌های بزرگی خواهد شد. وقتی یک ملت و یک کشور از آرمانهای اخلاقی و معنوی تهی شد، هویت حقیقی خود را از دست می‌دهد و مثل پیر کاهی می‌شود؛ گاهی به این طرف، گاهی به آن طرف می‌رود، گاهی دست این، گاهی هم دست آن می‌افتد. این ماه شریف و دو ماه قبل و بعد از آن، فرصتهایی است برای اینکه ما در وجود خود، ذخیره‌های معنوی را تکمیل کنیم».^۲ خدای متعال نیز در آیه ۲۲ سوره یونس می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي يُسِيرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرِينِ بِهِمْ بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيحٌ عَاصِفٌ وَجَاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ أُحِيطَ بِهِمْ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ لَئِنْ أَنجَيْتَنَا مِنْ هَذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ».

1. Swedberg

2. Ayatollah Khamenei, on the occasion of Eid al-Adha. The speech was delivered via videoconference. www.khamenei.ir (July 31, 2020)

ذخیره معنوی مقابله با کرونا بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی ♦ ۷۱

رهبر انقلاب اسلامی در توصیه‌ای همگان را به توسل و توجه به پروردگار فراخواندند و گفتند: «البته این بلا آنچنان بزرگ نیست و بزرگ‌تر از آن نیز وجود داشته است، اما بنده به دعای برخاسته از دل پاک و صاف جوانان و افراد پرهیزگار برای دفع بلاهای بزرگ بسیار امیدوارم؛ چرا که توسل به درگاه خداوند و طلب شفاعت از نبی مکرم اسلام و ائمه بزرگوار می‌تواند بسیاری از مشکلات را برطرف کند. دعای هفتم صحیفه سجاده دعای بسیار خوب و خوش مضمونی است که می‌توان با این الفاظ زیبا و با توجه به معانی آن با پروردگار سخن گفت.» (همان)

بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی، تحول معنوی می‌تواند دفع بلاهای بزرگ کند. مقوله تحول معنوی به دلیل نقش مهمی که در بازسازی جامعه اسلامی و تمدن اسلامی دارد، همواره مورد توجه بزرگان علوم اجتماعی، علمای علم اخلاق و ادیان توحیدی بوده است. پژوهش‌های گسترده‌ای در خصوص تحول ارزشی و معنوی انجام شده است. در بیست سال گذشته حدود صدها عنوان کتاب و صدها مقاله علمی در سراسر دنیا درباره تحولات فرهنگی و ارزشی نوشته شده که بسیاری از آنها سعی در تبیین دگرگونی ارزشی داشته‌اند. نظریه‌های نگارش شده عمدتاً منشأ غربی دارند و کمتر بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی و تجربه زیسته بزرگان دینی تدوین شده‌اند (مهری، ۲۰۱۶). این مهم جایگاه ویژه‌ای در آیات قرآنی و روایات اسلامی دارد. آیات قرآنی و روایات اسلامی همواره یکی از زمینه‌های اصلی کنشگران دینی بوده‌اند؛ لذا می‌توانند منشأ تدوین نظریه داده‌بنیاد ثانویه در خصوص تحول معنوی باشند.

خداوند در قرآن می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! از صبر و نماز کمک بگیرید که خداوند با صابران است» (بقره: ۱۵۳) و در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «از صبر و نماز کمک بجوئید و آن بسی سنگین است مگر برای خشوع پیشگان» (بقره: ۴۶-۴۵)

علاوه بر عبادت، اسلام ما را به صفات و رفتار پسندیده و نیکو سفارش کرده است؛ وفای به عهد، امانتداری، فروتنی، خودداری از اسراف، حسن تعامل با دیگران، نیکی به پدر و مادر، صلۀ رحم و دیگر صفاتی که شایسته انسان مؤمن‌اند. بیشتر آیات سوره مبارکه اسراء، انسانها را به داشتن خلق نیکو تشویق می‌کنند؛ از جمله اینکه می‌فرماید: «و هرگز به مال یتیم نزدیک نشوید مگر آنکه راه خیر و طریق بهتری (به نفع یتیم) منظور دارید، تا آنکه به حد بلوغ و رشد خود برسید، و همه به عهد خود باید وفا کنید که البته (در قیامت) از عهد و پیمان سؤال خواهد شد. و هر چه را به پیمانه (یا وزن) می‌سنجید، تمام بپیمایید (و کم و گران

نفروشید) و (همه چیز را) با ترازوی درست و عادلانه بسنجید، که این کاری بهتر و عاقبتش نیکوتر است. و [ای انسان!] هرگز آنچه بدان علم و اطمینان نداری دنبال مکن که چشم و گوش و دل، همه مسئول‌اند. و هرگز در زمین به کبر و ناز مرو و غرور و نخوت مفروش، که به نیرو زمین را نتوانی شکافت و به کوه در سربلندی نخواهی رسید». (اسراء: ۳۷-۳۴)

مقام معظم رهبری در این زمینه فرموده‌اند: «اقبال به معنویات، اقبال به دین و عبادت، توجه به ذکر و حضور و خشوع و به نماز و روزه و به طاعت حق و تقرب به پروردگار در بین ملت ما؛ به خصوص جوانانمان، رایج و شایع شده است؛ ولی تحول اخلاقی فقط این نیست. شاید بشود گفت که تحول اخلاقی برای ملت، دشوارتر هم هست. تحول اخلاقی، یعنی اینکه انسان هر رذیلت اخلاقی را - هر اخلاق زشت، هر روحیه بد و ناپسندی که موجب آزار دیگران یا عقب ماندگی خود انسان است - کنار بگذارد و خویشتن را به فضایل و زیبایی‌های اخلاقی، آراسته کند. در جامعه‌ای که حقد و بددلی و کینه نباشد، اگر کسانی صاحب فکرند، آن فکر را در راه توطئه برای دیگران و تقلب با دیگران و خدعه در کار دیگران به کار نبرند؛ اگر کسانی دارای سواد و معلومات‌اند، آن را در راه ضرر زدن به مردم و کمک کردن به دشمنان مردم به کار نبرند؛ بلکه همه افراد انسان در یک جامعه، نسبت به یکدیگر خیرخواه باشند، به هم کینه نورزند، به هم حقد و حسد نداشته باشند، به بهای نابودی دیگران زندگی خود را سروسامان ندهند و دست یافتن به همه چیز را نخواهند. این تحول اخلاقی است و حداقل قضیه است». (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۶/۰۱/۰۱)

تعدادی از نویسندگان و محققان در مراکز مختلف مربوط به مطالعه آیات قرآنی و روایات اسلامی به این مسائل پرداخته‌اند، اما مطالعه آنها عمدتاً سطحی و محدود به دسته‌بندی آیات قرآنی و روایات اسلامی بوده است و هیچ کدام در قامت یک مدل نظری - تحلیلی ظهور نیافته است؛ به خصوص اینکه هیچ کدام به ارائه مدل نظری (تحلیلی) بر اساس روش نظریه پردازی داده بنیاد نپرداخته‌اند. در این مقاله، منظور از مدل نظری (تحلیلی) مجموعه مقوله‌های پرورده است که به صورت منظم با جمله‌های بیان کننده ارتباط به یکدیگر متصل شده‌اند تا چارچوب مدلی را شکل دهند که پدیده فرایندی تحول معنوی را توضیح دهد. جملات بیان کننده ارتباط به ما توضیح می‌دهند تحول معنوی به دست چه کس و چه چیز و در چه وقت، در کجا، چرا، چگونه و با چه پیامدهایی رخ داده است. لذا مسئله اساسی این مطالعه، بررسی ذخیره معنوی بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی است؛ اینکه از دیدگاه

قرآن، چگونه تقلیل ذخیره معنوی جامعه باعث ایجاد بلا می‌شود؟ با تحول معنوی چگونه می‌توان ذخیره معنوی را افزایش داد؟

این مقاله با ارائه مدل نظری (تحلیلی)^۱ در خصوص تحول معنوی بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی، به شناخت زمینه، فرایندها و راهبردهای ایجاد تحول معنوی می‌پردازد. ضمن اینکه آیات قرآنی بر اساس بیانات مقام معظم رهبری، تفسیر و توضیح داده شده‌اند. بر همین اساس، با استفاده از رویکرد برساختی و تفسیری و روش‌شناسی نظریه داده‌بنیاد^۲ به بررسی نظریه تحول معنوی پرداخته خواهد شد. مهم‌ترین پرسش تحقیق حاضر این است که «کدام مدل نظری، تحول معنوی را تبیین می‌کند؟» تا از رهگذر پاسخ به آن، به نتایج و پیشنهادهایی دست یابد که مدل نظری تحول معنوی از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی را به عنوان یک مورد پژوهشی در محافل و مجامع علمی مطرح سازد و دستاوردهای این نوشته در سطحی باشد که در محافل یادشده برای آموزش نظریه تحول معنوی در مجامع آکادمیک به حساب آید.

۱. مواد و روشها

روش‌شناسی مورد استفاده در این مطالعه، کیفی است و از روش نظریه‌پردازی داده‌بنیاد به عنوان روش عملیاتی تحقیق استفاده شده است. روش نظریه داده‌بنیاد، یکی از روشهای پژوهش کیفی است که در آن، با استفاده از دسته‌ای از داده‌ها، نظریه‌ای تکوین می‌یابد. هدف نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، تولید نظریه است و در مرحله مقدماتی، ارائه مدل است نه توصیف صرف پدیده. در بررسی کیفی می‌توان از نمونه‌گیری نظری استفاده کرد. از نمونه‌گیری نظری برای تشخیص تعداد مفاهیم، تعیین محل داده‌های مورد نیاز در متن و یافتن مسیر پژوهش استفاده می‌شود. (بیرکس، ۲۰۱۴)^۳

هدف کلی این تحقیق، درک معنای تحول معنوی از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی است. اهداف خاص‌تر این تحقیق را می‌توان به شرح ذیل مقوله‌بندی کرد:

- کدام جنبه از زندگی باید تغییر کند تا باعث تحول معنوی شود؟
- مجاری و منابع این تغییرات از نظر آیات قرآنی و روایات اسلامی کدام‌اند؟
- پیامدهای این تغییرات از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی چیست؟

---

1. Theoretical (Analytical) Model
2. Grounded Theory
3. Birks

• ارائه یک مدل پارادایمیک شامل پنج بعد شرایط؛ زمینه، عوامل مداخله‌گر؛ تعامل و پیامد بر اساس نظریه داده‌بنیاد.

۲. چارچوب مفهومی

کولز^۱ (۱۹۹۱) معتقد است معنویت را می‌توان نوعی ابزار آگاهی‌بخشی دانست که به صورت ذهنی موجب ایجاد آگاهی در ضمائر افراد می‌شود. همچنین او معتقد است تجربیات معنوی اکسپاتی به تفسیر چرایی‌های زندگی خود می‌پردازند؛ بنابراین، این تفسیرها و دستیابی به چراها، زمینه تغییر تفکر، الگوی فکر و حتی زندگی فرد یا جامعه را به همراه خواهد داشت. اما یافتن معنی در حالی که انسان به عادتزدگی و سکون دل‌بسته باشد، کار ساده‌ای نیست.

تحول: قرب به خدا، تحولی وجودی و حقیقی است و مقرب کسی است که استعدادها و نیروهای بالقوه‌اش برای انسان ملکوتی شدن و پیوند با خدا بالفعل شده است. برای توصیف تحول معنوی، از تعبیری نظیر سعادت و کمال انسان، نورانی شدن و اتحاد با خدا استفاده شده است.

معنویت: مصدر جعلی، به معنای معنوی بودن است. معنوی نیز در لغتنامه دهخدا چنین معنا شده است: حقیقی، راست، اصلی، ذاتی، مطلق، باطنی و روحانی. معنایی که فقط به وسیله قلب شناخته می‌شود و زبان را در آن بهره‌ای نیست. گاهی گفته می‌شود: اصطلاح معنویت از ریشه معنا دریافت شده که مفهومی متافیزیکی در برابر حسی بیرونی است که اشاره به حقیقتی از وجودی ذهنی در برابر حقیقت بیرونی آن دارد. با وجود همپوشی بین «مذهب» و «معنویت» و «فرهنگ»، توافق همگانی در مورد تمایزهایی نظیر ذیل وجود دارد:

- «معنویت» به عناصر «معنا» و «فراروندگی»^۲ اشاره دارد که خود فرد باید آن را تجربه کند.

- «فرهنگ» به تمامی ارزشهای مادی و غیر مادی اشاره دارد که در آن معنا، هم می‌تواند معنوی باشد و هم غیر معنوی. (پلانت و تورسن، ۲۰۰۷)

«معنویت در اسلامی که در مکتب اهل بیت معرفی می‌شود، به نحو جامع و کاملی وجود دارد؛ معنویت بدون انزوا، بدون جدایی از زندگی، معنویت همراه با سیاست و عرفان، همراه با فعالیت اجتماعی، تضرع و گریه پیش خدای متعال و همراه با جهاد». (آیت‌الله خامنه‌ای، محرم)

1. Coles
2. Transcendence
3. Plante & Thoresen

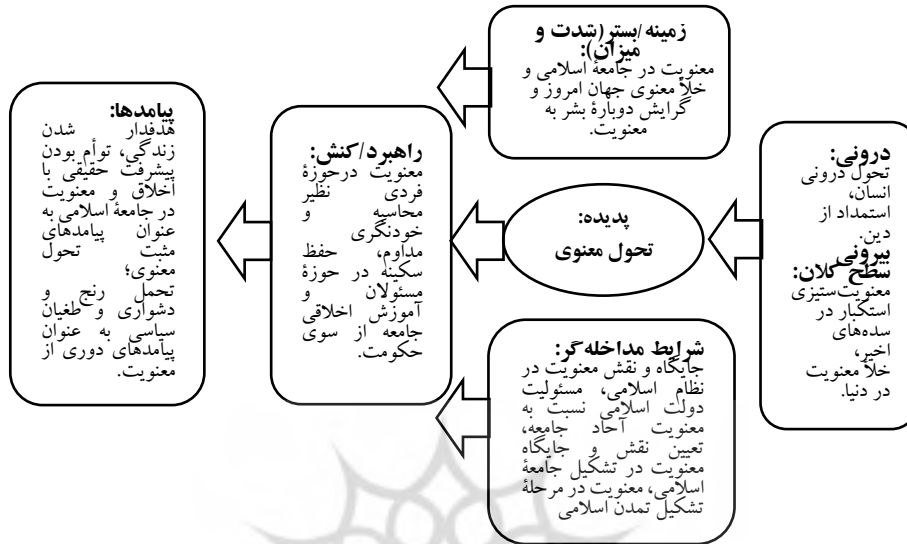
ذخیره معنوی مقابله با کرونا بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی ❖ ۷۵

مدل: مدل یا الگوها زمانی شکل می‌گیرند که ویژگی‌ها در امتداد ابعاد مختلف ردیف

شده باشند. (استراوس و کوربین،^۱ ۱۹۹۸؛ براون و همکاران،^۲ ۲۰۰۲)

-
1. Strauss & Corbin
  2. Brown, Stevens, Troiano & Schneider

نمودار ۱: مدل نهایی پارادایمی تحول معنوی

ب) یافته‌ها

همان‌طور که در بیان مسئله مطرح شد، مهم‌ترین پرسشهای تحقیق حاضر این خواهد بود که کدام مدل نظری، تحول معنوی را از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی تبیین می‌کند؟ چه تغییراتی در جامعه باید رخ دهد تا تحول معنوی صورت گیرد؟ راهبردهای کنشی آن چیست؟ و پیامدهای این راهبردها چه خواهد بود؟ لذا با استفاده از داده‌های ثانویه به پاسخگویی به سؤال تحقیق پرداخته‌ایم. در این فرایند، تمام آیات قرآنی و روایات اسلامی تحلیل شده‌اند. در ضمن، آیات قرآنی بر اساس بیانات مقام رهبری نیز تفسیر و توضیح داده شده‌اند.

در این بخش مقاله، ضمن شرح داده‌های جمع‌آوری شده از مجموعه آیات قرآنی و روایات اسلامی، تلاش می‌شود تا فرایند استخراج مفاهیم اصلی، کدگذاری باز، محوری و انتخابی به انجام رسیده، چارچوب نظری پدیدار شود. بررسی آیات قرآنی و روایات اسلامی در زمینه تحول معنوی، نشان می‌دهد که ضمن تبیین علل درونی و بیرونی شکل‌گیری تحول معنوی، پیامدها و بسترهای آن نیز مورد توجه قرار گرفته است. از این رو، در کدگذاری باز با تجزیه و تحلیل مطالب جمع‌آوری شده و شناسایی مفاهیم نهفته در آنها طی دو گام؛ نخست،

ذخیره معنوی مقابله با کرونا بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی ♦ ۷۷

با کشف تمایز موضوعات، آنها را جداسازی کرده و در گام دوم، موضوعات متشابه تحت یک عنوان واحد طبقه‌بندی شده است که علل درونی و بیرونی شکل‌گیری تحول معنوی را نشان می‌دهد. در ادامه متن، سخنان ایشان در خصوص علل درونی و بیرونی تحول معنوی شرح داده شده است.

مقوله هسته‌ای: کدگذاری انتخابی، فرایند انتخاب «مقوله جوهرین/هسته‌ای»^۱ را در بر می‌گیرد. در واقع؛ این سطح از کدگذاری، تلاشی است از جانب پژوهشگر برای نیل به مقوله‌های هسته‌ای.

۱. مقوله تحول معنوی

بخش مهمی از معنویت در اسلام عبارت است از اخلاق، دوری از گناه، دوری از تهمت، دوری از سوءظن، دوری از غیبت، دوری از بددلی و دوری از جداسازی دلها از یکدیگر. خداوند متعال می‌فرماید: «و کسی است که در میان جمعیت درس‌نخوانده، رسولی از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آنها می‌خواند و آنها را تزکیه می‌کند و به آنان کتاب (قرآن) و حکمت می‌آموزد. هر چند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.» (جمعه: ۲)

«اگر انسان تعلیم درست و تزکیه درست شود، همان ماده مستعدی است که در کارخانه مناسبی شکل مطلوب خود را پیدا کرده و به کمال رسیده است. هم در این نشئه، وجود او منشأ برکت و خیر و مایه آبادی جهان و آبادی دلهای انسانهاست، هم وقتی وارد نشئه دیگر شد و به عالم آخرت قدم گذارد، سرنوشت او همان سرنوشتی است که همه انسانها از اول تا امروز مشتاق آن بوده‌اند؛ یعنی نجات، زندگی ابدی سعادت‌مندانه و بهشت. لذا انبیا از اول تا نبی مکرم خاتم صلی الله علیه و آله سلم، هدف خود را تعلیم و تزکیه معین کرده‌اند: «یزکیهم و یعلمهم الكتاب و الحکمه». انسانها را، هم تربیت عقلانی و فکری می‌کنند و هم تربیت روحی.» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۶/۱۰/۱۲)

یک) معنویت صحیح اسلامی؛ سیاست و عرفان

خداوند متعال می‌فرماید: «و از پی آنان باز رسولان دیگر و سپس عیسی مریم را فرستادیم و به او کتاب آسمانی انجیل را عطا کردیم و در دل پیروان (حقیقی) او رأفت و مهربانی نهادیم و لیکن رهبانیت و ترک دنیا را از پیش خود بدعت انگیزتند، ما بر آنها جز آنکه رضا و خشنودی خدا را طلبند (در کتاب انجیل) ننوشتیم و باز آنها چنانکه باید و شاید همه مراعات

آن را نکردند، ما هم به آنان که ایمان آوردند پاداش و اجرشان را عطا کردیم و لیکن از آنها بسیاری به راه فسق و تبهکاری شتافتند». (حدید: ۲۷)

«معنویت در اسلامی که در مکتب اهل بیت معرفی می‌شود، به نحو جامع و کاملی وجود دارد، معنویت بدون انزوا، بدون جدائی از زندگی، معنویت همراه با سیاست و عرفان، همراه با فعالیت اجتماعی، تضرع و گریه پیش خدای متعال و همراه با جهاد» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۶/۰۸/۲۵). «اسلام، معنویت بدون نگاه به مسائل اجتماعی و سرنوشت انسانها ندارد. «من اصبح و لم یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم». آدم معنوی‌ای که با ظلم می‌سازد، با طاغوت می‌سازد، با نظام ظالمانه و سلطه‌می‌سازد، این چطور معنوی است؟ این گونه معنویت را ما نمی‌توانیم بفهمیم». (همو، ۱۳۸۴/۰۶/۰۸)

دو) ویژگی‌های مقوله تحول معنوی

«اخلاق الهی و مکارم اخلاق در شرع مقدس اسلام، توضیح و تفصیل داده شده است؛ چه آن چیزهایی که مربوط به خود انسان است (مثل صبر، شکر، اخلاص و قناعت)، چه آنها که در رابطه با انسانهای دیگر است (مثل گذشت، تواضع، ایثار و تکریم انسانها) و چه چیزهایی که در رابطه با مجموعه جامعه اسلامی است. اخلاق اسلامی دامنه وسیعی دارد. اینها همان چیزهایی است که بیشترین تلاش همه انبیا و اولیا و بزرگان ادیان الهی - و در اسلام، تلاش نبی مکرم اسلام و ائمه و بزرگان - برای آن بوده است که اینها به وجود آید». (همو، ۱۳۷۵/۰۹/۱۹)

۲. شرایط علی تحول معنوی: درونی

شرایط علی باعث ایجاد و توسعه مقوله‌ای هسته‌ای یا پدیده می‌شوند. از میان مقولات تولیدشده، «تحول درونی انسان» و «استمداد از دین» به عنوان شرایط علی درونی و «معنویت‌ستیزی استکبار در سده‌های اخیر» به عنوان شرایط علی بیرونی، محوری‌ترین مفهوم استخراج شده است. با توجه به گستردگی مقولات و ویژگی‌های آنها، تنها به ذکر آیات قرآنی و روایات اسلامی پرداخته می‌شود که مقوله اصلی شناخته شده‌اند.

یک) مقوله تحول درونی انسان

خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «برای انسان از پیش رو و پشت سر، مأمورانی است که همواره او را به فرمان خدا [از آسیبها و گزندها] حفظ می‌کنند. یقیناً خدا سرنوشت هیچ ملتی را [به سوی بلا، نکبت، شکست و شقاوت] تغییر نمی‌دهد تا آنکه آنان آنچه را [از صفات خوب و رفتار شایسته و پسندیده] در وجودشان قرار دارد به زشتی‌ها و گناه تغییر دهند. و هنگامی که خدا نسبت به ملتی آسیب و گزند بخواهد [برای آن آسیب و گزند] هیچ راه بازگشتی نیست؛ زیرا برای آنان جز خدا هیچ یآوری نخواهد بود». (رعد: ۱۱)

مقوله تحول درونی انسان از مهم ترین عوامل درونی تحول معنوی از دیدگاه قرآن است. آیه پیش گفته بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی به شکل ذیل تفسیر می شود:

«تحول انسان، اساس همه تحولات عالم است» (آیت الله خامنه ای، ۱۳۸۴/۰۸/۲۱). «دگرگونی هر پدیده ای در عالم، به دست انسان است و همه تحولات با اراده انسان انجام می گیرد. انسان اگر بخواهد در وضعیت جامعه خود، کشور خود و زندگی خود تحول ایجاد کند، باید این تحول را در خود آغاز کند؛ تحول اخلاقی، تحول درونی، رفتن به سوی صفا و انسانیت، عبودیت پروردگار و تسلیم در مقابل اراده خداوند عالم و آفریننده هستی، که این تحول، سعادت انسانها را متضمن است. اسلام به ما یاد می دهد که برای پیشرفت در دستیابی به هدفهای دنیا و آخرت، باید تحولی در درون انسان به وجود آید. تا آن تحول در درون یک جامعه - و در جوامع اسلامی به طور خاص - ایجاد نشود و تا وقتی که دلها با خدا آشنا نگردد و راه خدا - به عنوان برترین راه و صراط مستقیم - مورد توجه و تبعیت قرار نگیرد، مشکلات جوامع اسلامی حل نخواهد شد» (همو، ۱۳۷۲/۰۱/۰۴).

مقوله تحول درونی شامل سه ویژگی عمده است: «تحول اخلاقی»، «اسلام، مدعی برنامه ای متفاوت برای حیات انسان» و «فقه، برنامه زندگی».

خداوند متعال می فرماید: «بی تردید کسی که نفس را [از آلودگی پاک کرد و] رشد داد، رستگار شد و کسی که آن را [به آلودگی ها و امور بازدارنده از رشد] بیالود [از رحمت حق] نومید شد» (شمس: ۱۰-۹).

«تحول اخلاقی، یعنی اینکه انسان هر رذیلت اخلاقی را - هر اخلاق زشت، هر روحیه بد و ناپسندی که موجب آزار دیگران یا عقب ماندگی خود انسان است - کنار بگذارد و خویشتن را به فضایل و زیبایی های اخلاقی آراسته کند. در جامعه ای که حقد و بددلی و کینه نباشد، اگر کسانی صاحب فکرند، آن فکر را در راه توطئه برای دیگران و تقلب با دیگران و خدعه در کار دیگران به کار نبرند؛ اگر کسانی دارای سواد و معلومات اند، آن را در راه ضرر زدن به مردم و کمک کردن به دشمنان مردم به کار نبرند؛ بلکه همه افراد انسان در یک جامعه، نسبت به یکدیگر خیرخواه باشند، به هم کینه نوزند، به هم حقد و حسد نداشته باشند، به بهای نابودی دیگران، زندگی خود را سروسامان ندهند و دست یافتن به همه چیز را نخواهند. این تحول اخلاقی است و حداقل قضیه است» (آیت الله خامنه ای، ۱۳۷۶/۰۱/۰۱).

دو) مقوله استمداد از دین

خداوند متعال می‌فرماید: «و هر کس از هدایت و دین من [که سبب یاد نمودن از من در همه امور است] روی بگرداند، برای او زندگی تنگ [و سختی] خواهد بود، و روز قیامت او را ناپینا محشور می‌کنیم». (طه: ۱۲۴)

مقوله استمداد از دین، از مهم‌ترین عوامل درونی تحول معنوی از دیدگاه قرآن است. آیه پیش‌گفته بر اساس آیات قرآنی و روایات اسلامی به صورت ذیل تفسیر می‌شود: «دنیاپی که در آن زر و زیور و نعمت باشد، اما انسان از انسانیت و اخلاق و دینداری بهره‌ای نبرده باشد، این دنیا به اهل دنیا هم لذتی نخواهد داد؛ آسایشی به بشر نخواهد بخشید. آسایش انسان، ناشی از آن روحیه و اخلاقی است که باید از دین استمداد بشود و سرچشمه بگیرد. دنیاپی که در آن، اخلاق و معنویت و دین نباشد، همین می‌شود که امروز شما می‌بینید که در سایه ننگین و سنگین قدرت ابرقدرتها و تجاوزگران عالم، چه بر سر ملتها آوردند و دارند می‌آورند». (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۱۰/۱۹)

۳. شرایط علی بیرونی: معنویت‌ستیزی استکبار در سده‌های اخیر

مقوله معنویت‌ستیزی استکبار در سده‌های اخیر، از مهم‌ترین عوامل بیرونی شکل‌گیری تحول معنوی از دیدگاه قرآن است. مستکبران، شیوه‌های گوناگونی را در معنویت‌ستیزی به کار می‌گرفتند. بر اساس آیات قرآن، آنان از شیوه‌های ذیل استفاده می‌کردند.

- **کوبیدن شخصیت پیامبر(ص):** کافران برای تحقیر و زیر سؤال بردن شخصیت پیامبران، آنان را تمسخر می‌کردند. خداوند قرآن کریم می‌فرماید: «و هیچ پیامبری به سوی آنان نمی‌آمد مگر آنکه او را مسخره می‌کردند». (حجر: ۱۱)

- **نسبتهای ناروا دادن، مثل ساحر و دروغگو:** کافران وقتی دیدند با استهزا نمی‌توانند پیامبر را از هدف خود منصرف کنند و آیین اسلام روز به روز در حال توسعه است و دل مشرکین و بت‌پرستان را فتح می‌کند، سحر و دروغ به آن حضرت نسبت دادند. خداوند در قرآن کریم با اشاره به این اتهامات ناروا، می‌فرماید: «و از اینکه بیم دهنده‌ای از جنس خودشان به سوی آنان آمده است تعجب کردند، و کافران گفتند: این جادوگری بسیار دروغگوست». (ص: ۴)

«امروز مهم‌ترین خلأ دنیا، خلأ معنویت و عدالت است» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۰/۰۸/۲۰). «قرن‌هاست که معنویت در دنیا رو به افول و ضعف بوده است. پول‌پرستها و سرمایه‌دارها تلاش کرده‌اند که معنویت را از بین ببرند» (همو، ۱۳۷۱/۰۴/۲۲). «تمدن غربی بر پایه ستیز با معنویت و طرد معنویت بنا شد. این خطای بزرگ کسانی بود که تمدن و حرکت علمی و صنعتی را در

اروپا شروع کردند. به علم اهمیت دادند- این خوب بود- اما با معنویت به جنگ برخاستند. این بد و انحراف بود» (همو، ۱۳۸۳/۰۳/۱۴). «در کنار این جریان فکری، سیاستها حرکتی را مستقلاً به سمت ضدیت با دین و معنویت شروع کردند. بعضی از این سیاستها، علی‌الظاهر به این فلسفه‌ها هم کاری نداشتند. البته کسانی هستند- نمی‌خواهم حالا این فکر را مطرح کنم، اما بدانید و شاید هم می‌دانید- که معتقدند اصلاً تفکرات مادی- ولو چپ‌ترینش- مخلوق و محصول فکر سیاستمدارهاست، نه فلاسفه. می‌گویند: اصلاً همه این بساط‌ها و جنجالها، یک کار سیاسی به معنای حقیقی بود. یک کار اقتصادی در جهت پیشرفت ثروتها و سرمایه‌ها و بساط سرمایه‌داری در دنیا بود که روزه‌روز اوج می‌گرفت. علی‌ای‌حال، سیاستها هم در جهت ضدیت با معنویت افتادند و روزه‌روز این تضاد بیشتر شد».

۴. بستر

بستر حاکم: معنویت در جامعه صدر اسلام و خلأ معنوی جهان امروز و گرایش دوباره بشر به معنویت. به شرایط خاصی که بر کنشها و تعاملات تأثیر می‌گذارند، بستر گفته می‌شود. این شرایط را مجموعه‌ای از مفاهیم و مقوله‌ها یا متغیرهای زمینه‌ای تشکیل می‌دهند که در مدل معرفی شده عبارتند از: «معنویت در جامعه صدر اسلام»، «خلأ معنوی جهان امروز» و «گرایش دوباره بشر به معنویت».

یک) خلأ معنویت در دنیا

خداوند می‌فرماید: «کسی که عزت می‌خواهد، پس [باید آن را از خدا بخواهد؛ زیرا] همه عزت ویژه خداست. حقایق پاک [چون عقاید و اندیشه‌های صحیح] به سوی او بالا می‌رود و عمل شایسته آن را بالا می‌برد. و کسانی که حیل‌های زشت به کار می‌گیرند، برای آنان عذابی سخت خواهد بود، و بی‌تردید حیل‌های آنان نابود می‌شود» (فاطر: ۱۰). در جای دیگر می‌فرماید: «حقاً که انسان سرکشی می‌کند همین که خود را بی‌نیاز پندارد». (علق: ۷-۶)

«امروز گرفتاری‌های دنیای بشر، گرفتاری‌های ناشی از طغیانهای سیاسی در عالم و طواغیت، به ریشه‌های اخلاقی برمی‌گردد» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۶/۰۹/۰۷). «دسته‌ای سردمداران و شبکه‌های اختاپوسی مادی، از یکی دو قرن پیش، دنیا را به سوی مادی‌گری سوق داده و ملتها را در منجلاب مادی‌گری غرق کرده است. امروز دنیا در جهت‌گیری خود و راهی که قدرتها و دولتها برای آن پیش‌بینی می‌کنند، نه تنها هیچ جنبه معنوی ندارد، بلکه به طرف مادی‌گری حرکت می‌کند و معنویات را از انسانها سلب می‌نماید» (همو، ۱۳۷۴/۰۳/۱۴). «با میلیاردها دلار سعی شده که معنویت در (دنیا) بی‌فروغ شود و چراغ معنویت آن خاموش شود. می‌دانید

صهیونیست‌ها در این صدسال اخیر و به خصوص در این ده‌ها سال اخیر چه خرجی کرده‌اند تا انسانها را بدون هویت معنوی بار بیاورند و به بی‌بندوباری و بی‌اعتقادی و لاابالیگری در عقیده و ایمان دینی بکشانند؟» (همو، ۱۳۸۳/۰۷/۱۴)

دو) گرایش دوباره بشر به معنویت

خداوند می‌فرماید: «همواره می‌خواهند نور خدا را با سخنان باطل [و تبلیغات بی‌پایه] خود خاموش کنند؛ ولی خدا جز اینکه نور خود را کامل کند، نمی‌خواهد، هر چند کافران خوش نداشته باشند. اوست که پیامبرش را با هدایت و دین حق فرستاد، تا آن را بر همه ادیان پیروز گرداند، هر چند مشرکان خوش نداشته باشند.» (توبه: ۳۳-۳۲)

«این قرن، قرن اسلام است. این قرن، قرن معنویت است. اسلام عقلانیت را و معنویت را و عدالت را با یکدیگر به ملتها هدیه می‌دهد» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۱۱/۱۰). «جوامع گوناگون بشری، در خلأ معنویت و در سرگردانی و حیرت و گرفتاری‌های بزرگ اجتماعی و فردی که به دست زر و زور سالاران جهانی بدان دچار شده‌اند، به اسلام و رهنمودها و درسهای بزرگ آن نیازمندند، و دعوت اسلامی نه فقط برای ملت‌هایی که در آتش فقر و استضعاف می‌سوزند، بلکه به همان اندازه برای مردمی که در مردابهای پوچی و سرگردانی و فقر معنوی در کشورهای ثروتمند و پیشرفته دست‌وپا می‌زنند، جذّاب و نافذ و امیدبخش است. گرایش روزافزون به اسلام در میان قشرهای جوان و آزرده از پوچی دنیای مادی در کشورهای پیشرفته غربی، که آمارها و تحقیق‌ها بدان گواهی می‌دهد، نشانه این جذّابیت و نفوذ است.» (همو، ۱۳۷۷/۱۲/۲۸)

۵. شرایط مداخله‌گر

مقوله‌های تأثیر انقلاب در تغییر روند معنویت‌زدایی در جهان، جایگاه و نقش معنویت در جامعه، مسئولیت دولت اسلامی نسبت به معنویت آحاد جامعه، تعیین نقش و جایگاه معنویت در مرحله تشکیل جامعه اسلامی و معنویت در مرحله تشکیل تمدن اسلامی، از مهم‌ترین شرایط مداخله‌گر تحول معنوی‌اند.

مقوله تأثیر انقلاب در تغییر روند معنویت‌زدایی در جهان، سه ویژگی عمده دارد: «تغییر روند معنویت‌زدایی در جهان»، «نوآوری در فقه» و «معرفی اسلام حقیقی».

یک) تأثیر انقلاب در تغییر روند معنویت‌زدایی در جهان

خداوند متعال درباره اهمیت قیام و انقلاب می‌فرماید: «بگو من شما را فقط به یک حقیقت اندرز می‌دهم [و آن] اینکه دو دو و یک یک برای خدا قیام کنید، سپس درباره رفیقان [محمد که عمری با پاکی، امانت، صدق و درستی در میان شما زندگی کرده است] ببندیشید

که هیچ‌گونه جنونی ندارد، او برای شما از عذاب سختی که پیش روست، جز بیم‌دهنده‌ای نیست». (سبا: ۴۶)

«بعضی به ظواهر دنیا که نگاه می‌کنند، نسبت به آرمانهای الهی دچار تردید می‌شوند. این از کوتاه‌بینی است. از سطحی‌نگری است. درست است که ظواهر مادی، با شتاب دیوانه‌واری به سمت غرق شدن هرچه بیشتر در مادیات حرکت می‌کند، در این شگئی نیست. اما معنویات، مانند شکوفه‌هایی بر روی بدنه این درخت پیر، خودش را می‌نمایاند. شیرین‌ترین حقایق در این مورد، پیدایش و تداوم جمهوری اسلامی و استحکام پایه‌های آن، و بالاتر از اینها، استقامت جمهوری اسلامی بر روی همان خط صحیحی است که از اول آن را انتخاب کرده است». (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۲/۰۷/۰۷)

۶. راهبرد / کنش

بیانگر رفتار، فعالیتها و تعاملات هدفدار و از تبعات مقوله هسته‌ای و تحت تأثیر شرایط مداخله‌گر است. به این مقوله، طبقه راهبردی / تعاملی / کنشی نیز گفته می‌شود که در پژوهش حاضر، مقولات مذکور عبارتند از: معنویت در سطح فردی، نظیر محاسبه و خودنگری مداوم؛ در سطح مسئولان، نظیر حفظ سکینه و آموزش اخلاقی جامعه از سوی حکومت.

یک) راهبرد در سطح فردی

مقوله حوزه فردی از مهم‌ترین راهبردهای کنشی تحول معنوی از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی با ویژگی‌های «توجه به عواقب دوری از معنویت»، «تذکر دائم»، «محاسبه و خودنگری مداوم»، «استقامت و مراقبت برای حفظ سرمایه‌های معنوی»، «شناسایی دشمن درونی» و «توجه به سیر معنوی در تمام فعالیت‌های اجتماعی» است. با توجه به گسترده بودن ویژگی‌ها و ابعاد، در این بخش تنها به ویژگی محاسبه و خودنگری مداوم اشاره می‌شود.

ویژگی محاسبه و خودنگری مداوم: خداوند می‌فرماید: «آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، فقط در سیطره مالکیت و فرمانروایی خداست، و اگر آنچه [از نیت‌های فاسد و افکار باطل] در دل دارید، آشکار کنید یا پنهان سازید، خدا شما را به آن محاسبه می‌کند؛ پس هر که را بخواهد، می‌آمزد و هر که را بخواهد، عذاب می‌کند؛ و خدا بر هر کاری تواناست». (بقره: ۲۸۴)

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در حدیثی معروف می‌فرماید: «خویشتن را محاسبه کنید پیش از آنکه به حساب شما برسند و خویش را وزن کنید قبل از آنکه شما را وزن کنند!» [و

ارزش خود را تعیین کنید پیش از آنکه ارزش شما را تعیین کنند] و آماده شوید برای عرضه بزرگ روز قیامت». (بحارالانوار، ج ۶۷: ۷۳؛ نقل از: اخلاق در قرآن، ج ۱: ۲۵۵)

مقوله محاسبه و خودنگری مداوم، از مهم ترین راهبردهای کنشی تحول معنوی از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی است.

«اولین و مهم ترین قدم خودسازی این است که انسان به خود و به اخلاق و رفتار خود با نظر انتقادی نگاه کند؛ عیوب خود را با روشنی و دقت ببیند و سعی در برطرف کردن آنها داشته باشد. این از عهده خود ما برمی آید و این تکلیفی بر دوش ماست». (آیت الله خامنه ای، ۱۳۸۰/۰۹/۲۵)

دو) راهبرد در سطح مسئولان

مقوله راهبرد در سطح مسئولان دارای شش ویژگی عمده است: «حفظ سکینه»، «در نظر گرفتن آخرت در همه تصمیم گیری ها»، «غرق نشدن در اشتغالات کاری»، «بهره بردن از دروس اخلاق»، «کنار گذاشتن خود و منافع شخصی در انجام مسئولیت» و «مراقبت نسبت به نفوذ تدریجی انحراف و فساد». در این میان، ویژگی حفظ سکینه، از مهم ترین راهبردهای کنشی تحول معنوی از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی است.

حفظ سکینه: خداوند در قرآن کریم می فرماید: «آن گاه خدا آرامش خود را [که حالت طمأنینه قلبی است] بر پیامبرش و مؤمنان نازل کرد، و لشکریانی که آنان را نمی دیدید [برای یاری مؤمنان] فرود آورد، و کسانی را که کفر می ورزیدند، به عذاب سختی مجازات کرد؛ و این است کیفر کفرپیشگان». (توبه: ۲۶)

«سکینه؛ یعنی حالت استقرار، حالت آرامش؛ آرامش روانی، آرامش فکری. نقطه مقابل این اطمینان، حالت تشنج فکری و آشوب فکری و بی انضباطی فکر و اندیشه و احساسات در وجود فرد است که او را به انواع و اقسام بدبختی های شخصی و اختلالات اجتماعی می کشاند». (آیت الله خامنه ای، ۱۳۷۷/۰۹/۲۳)

بهره بردن از دروس اخلاق: خداوند می فرماید: «[مردم را] با حکمت و اندرز نیکو به راه پروردگارت دعوت کن، و با آنان به نیکوترین شیوه به بحث [و مجادله] بپرداز. یقیناً پروردگارت به کسانی که از راه او گمراه شده اند و نیز به راه یافتگان داناتر است». (نحل: ۱۲۵)

«شما که می خواهید رعایت اخلاق اسلامی را در قوانینتان مورد توجه قرار بدهید، خوب است که عملاً هم جلسات اخلاقی و معرفتی داشته باشید. انسان خالی می شود. در بحبوحه کار، انسان تهی می شود. یک مقداری باید در وسط این گرماگرم کارهای اجرایی، آسمانی شد، خدایی شد، بالا رفت، سبک شد و دوباره برگشت. بنده یک وقتی مثال می زدم به این

آبی که از آسمان می آید، پاکیزه و طاهر و طیب، بعد توی این استخرها و توی این دریاها و دریاچه‌ها آلوده می‌شود. بعد از آلوده شدن، باز تبخیر می‌شود، می‌رود بالا، دوباره پاکیزه می‌شود، برمی‌گردد. برویم بالا و پاکیزه شویم و برگردیم. من و شما خیلی احتیاج داریم».

کنار گذاشتن خود و منافع شخصی در انجام مسئولیت: خداوند متعال درباره احساس مسئولیت نسبت به نیازمندان جامعه می‌فرماید: «و آنان که در اموالشان حقی معلوم است برای درخواست کننده [تهیدست] و محروم [از معیشت و ثروت]». (معارج: ۲۴)

«مسئولان بالای کشور و بخشهای مختلف، باید بزرگ‌ترین مظهر تقوایشان این باشد که آن مسئولیتی را که بر حسب قانون بر عهده گرفته‌اند، به بهترین وجه و بدون هیچ نقصی ادا کنند. البته در سطوح متوسط یا در بدنه وسیع مسئولان کشور، ممکن است نشود توقعات را در این حد برای آنها مطرح کرد. اما در مورد مسئولان سطح بالا و مدیران ارشد نظام- نمایندگان مجلس، مسئولان قوه قضاییه، اعضای دولت، نیروهای مسلح، نهادهای انقلابی و بخشهای مسئول روحانی در زمینه انقلاب- می‌شود. این مسئولان- که الحمدالله بیشترشان در این جا جمع هستند- باید بیشترین تلاش و کار را بکنند تا این مسئولیتهایی که به عهده آنهاست، به بهترین وجه انجام گیرد. اگر این شد، زندگی مردم آباد و عقب‌ماندگی کشور جبران خواهد شد. کما اینکه هر مقدار که کار کردیم، اثرش را در جامعه دیده‌ایم». (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۲/۰۸/۱۱)

سه) راهبرد در سطح اجتماعی

مقوله راهبرد در سطح اجتماعی، دارای شش ویژگی عمده ذیل است: «آموزش اخلاقی جامعه از سوی حکومت»، «آمیختن فضای زندگی با ارزشهای اسلامی»، «اسوه قرار دادن پیامبر اعظم در اخلاق فردی و اخلاق حکومتی»، «انطباق حرف با عمل حاکمان و ترویج کنندگان دین»، «اقامه نماز» و «مراقبت نسبت به نفوذ تدریجی انحراف و فساد».

آموزش اخلاقی جامعه از سوی حکومت: خداوند متعال درباره اهمیت آموزش احکام و اخلاق و حکمت می‌فرماید: «پروردگارا! در میان آنان پیامبری از خودشان برانگیز، که آیات تو را بر آنان بخواند، و آنان را کتاب و حکمت بیاموزد، و [از آلودگی‌های ظاهری و باطنی] پاکشان کند؛ زیرا تو توانای شکست‌ناپذیر و حکیمی». (بقره: ۱۲۹)

«برای اینکه در جامعه اخلاق استقرار پیدا کند، دو چیز لازم داریم: یکی تمرین و مجاهدت خود ماست و یکی هم آموزشهای اخلاقی که به وسیله آموزش و پرورش، مراکز تربیتی و مراکز آموزشی و علمی باید در همه سطوح به انسانها تعلیم داده شود؛ اینها موظف‌اند». (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۵/۰۱/۰۶)

آمیختن فضای زندگی با ارزشهای اسلامی: «پیامبر اسلام برای آنکه ارزشها و اخلاق اسلامی کاملاً در جامعه جا بیفتد و با روح و عقاید و زندگی مردم مخلوط و ممزوج بشود، فضای زندگی را با ارزشهای اسلامی آغشته می کرد. یک وقت کسی دستور می دهد یا توصیه می کند که مثلاً مردم حسن خلق و گذشت و صبر و استقامت در راه خدا داشته باشند و ظلم نکنند و دنبال اقامه عدل و داد باشند؛ یعنی توصیه و دستور دادن و تعلیم دادن مطرح است - که البته کار لازمی است و پیامبر اسلام هم تعلیم می داد؛ یعلّمهم و درس معرفت و زندگی به مردم می آموخت - اما یک وقت مطلب از یاد دادن بالاتر است؛ یعنی معلم کاری می کند و رفتاری در پیش می گیرد که این اخلاق و وظیفه اسلامی، در جامعه به شکل رنگ ثابت درمی آید، با عقاید غلط مردم به مقابله برمی خیزد، با احساسات جاهلی و ته مانده های رسوب کرده اخلاق غیر اسلامی مبارزه می کند و مقابل می شود، به جامعه و مردم شوک وارد می کند و در مقاطع مناسب و با روشهای مناسب، کاری می کند که فضای جامعه و محیط زندگی مردم، با این صفت و اخلاق و روش خوب کاملاً ممزوج می شود». (آیت الله خامنه ای، ۱۳۶۸/۰۷/۲۸)

اسوه قرار دادن پیامبر اعظم در اخلاق فردی و اخلاق حکومتی: خداوند می فرماید: «یقیناً برای شما در [روش و رفتار] پیامبر خدا الگوی نیکویی است برای کسی که همواره به خدا و روز قیامت امید دارد و خدا را بسیار یاد می کند». (احزاب: ۲۱)

به طور خلاصه، اخلاق پیامبر را به «اخلاق شخصی» و «اخلاق حکومتی» تقسیم می کنیم؛ در جایگاه انسان، خلیقات او و در جایگاه حاکم، خصوصیات و خلیقات و رفتار او.

۷. پیامدهای مثبت تحول معنوی

برخی از مقولات، بیانگر نتایج و پیامدهایی اند که در اثر اتخاذ راهبردها به وجود می آیند. در این پژوهش، پیامدهای تحول معنوی از دیدگاه آیات قرآنی و روایات اسلامی بر اساس دو محور اصلی بنا نهاده شده است؛ یعنی هدفدار شدن زندگی، کاهش ابتلائات بشری، نقش معنویت در پیروزی انقلاب و توأم بودن پیشرفت حقیقی با اخلاق و معنویت در جامعه اسلامی به عنوان پیامدهای مثبت تحول معنوی و تحمل رنج و دشواری و طغیان سیاسی به عنوان پیامدهای دوری از معنویت.

هدفدار شدن: خداوند در قرآن کریم درباره هدفمندی جهان خلقت می فرماید: «آیا پنداشته اید که شما را بیهوده و عبث و بدون هدف آفریدیم! و اینکه به سوی ما بازگردانده نمی شوید؟». (مؤمنون: ۱۱۵)

«معنویت در وجود انسان، برای او مایه هدفدار شدن است؛ زندگی او را معنا می‌کند و به آن جهت می‌دهد. همچنان که آرمانهای معنوی و اخلاقی، زندگی یک جامعه، کشور و ملت را جهت‌دار می‌کند؛ به تلاش و مبارزه آنها معنا می‌دهد و برای انسان، هویت می‌سازد. وقتی یک ملت یا کشور از آرمانهای اخلاقی و معنوی تهی شد، هویت حقیقی خود را از دست می‌دهد.» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۱/۰۷/۱۷)

۷. پیامدهای دوری از معنویت

مهم‌ترین پیامد دوری از معنویت، گرفتار شدن به بلاهای متعدد است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «و هر کس از هدایت من [که سبب یاد کردن از من در همه امور است] روی بگرداند، برای او زندگی تنگ [و سختی] خواهد بود، و روز قیامت او را نابینا محسوس می‌کنیم» (طه: ۱۲۴). البته بلاهای زمینی، کارکرد و فایده نیز دارند. بر اساس آیات و روایات قرآنی، بلاها علت شکوفا شدن استعدادها می‌باشند. ساختار آدمی به گونه‌ای است که بسیاری از توانایی‌ها و استعدادها او در سایه مواجهه با سختی‌ها و مشکلات شکوفا می‌شود. بسیاری از اختراعات و ابتکارات در برخورد با مشکلات و سختی‌ها حاصل شده‌اند. بنابراین، وجود شرور برای تکامل روحی و معنوی و علمی انسان سودمند است. قرآن در این باره می‌فرماید: «پس با دشواری، آسانی است. آری با دشواری، آسانی است.» (حشر: ۵-۶)

همچنین بلاها عاملی برای بیداری از خواب غفلت‌اند. از فواید سختی‌ها آن است که آدمی را از خواب غفلت بیدار می‌کنند. خداوند نیز در قرآن، از سختی‌ها و مشکلات به عنوان عاملی برای بیداری از خواب غفلت یاد می‌کند و می‌فرماید: «و بی‌تردید آنان را غیر از عذاب بزرگ‌تر [در قیامت]، از عذاب نزدیک‌تر [در دنیا] می‌چشائیم؛ باشد که [از فسق و فجور] بگردند.» (سجده: ۲۱)

بلا به منظور آزمون الهی: خداوند بعضی مواقع بندگانش را با مصیبت و سختی می‌آزماید تا مؤمنان راستین شناخته شوند؛ همان‌گونه که طلای ناخالص را با حرارت، ناب می‌کنند و زیبایی و بهای بیشتر به آن می‌بخشند. همچنین خداوند برخی بندگان را در کوران رنج و مصیبت و مشکلات محک می‌زند تا خالص‌تر و ارزشمندتر شوند؛ چنان‌که می‌فرماید: «آیا مردم گمان کرده‌اند همین که بگویند ایمان آوردیم، رها می‌شوند! و آنان [به وسیله جان، مال، اولاد و حوادث] مورد آزمایش قرار نمی‌گیرند؟ در حالی که یقیناً کسانی را که پیش از آنان بودند، آزمایش کرده‌ایم [پس اینان هم بی‌تردید آزمایش می‌شوند]، و بی‌تردید

خدا کسانى را که [در ادعای ایمان] راست گفته‌اند مى‌شناسد و قطعاً دروغگويان را نیز مى‌شناسد». (عنکبوت: ۲-۳)

«بشر هر چه ناراحتی و رنج و دشواری تحمل می‌کند، بر اثر دوری از راه خدا و سرکشی در مقابل احکام الهی است» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۷/۰۱/۰۱). «خیلی از مشکلات ما ناشی از دور شدن از فضایل اخلاقی است. هر چه از فضایل اخلاقی فاصله بگیریم، مشکلات و گره‌های زندگی پیچیده‌تر و بیشتر خواهد شد. باید خود را به اخلاق اسلامی و ملکات فاضله اسلامی نزدیک کنیم». (همو، ۱۳۸۲/۰۹/۱۷)

ج) بحث و نتیجه‌گیری

الگوی بومی مدل نظری ارائه‌شده که برگرفته از آیات قرآنی و روایات اسلامی است، به خوبی علت شکل‌گیری تحول معنوی را تبیین می‌کند. بر اساس این الگو، «تحول درونی انسان» و «استمداد از دین»، شرایط علی درونی‌اند؛ که مقوله تحول درونی، شامل سه ویژگی عمده «تحول اخلاقی»، «اسلام، مدعی برنامه‌ای متفاوت برای حیات انسان» و «فقه، برنامه زندگی» است. همچنین، معنویت‌ستیزی استکبار در سده‌های اخیر به عنوان شرایط علی بیرونی؛ معنویت در جامعه صدر اسلام و خلأ معنوی جهان امروز و گرایش دوباره بشر به معنویت به عنوان بستر؛ تأثیر انقلاب در تغییر روند معنویت‌زدایی در جهان، جایگاه و نقش معنویت در مرحله نظام اسلامی، مسئولیت دولت اسلامی نسبت به معنویت آحاد جامعه، تعیین نقش و جایگاه معنویت در مرحله تشکیل جامعه اسلامی و معنویت در مرحله تشکیل تمدن اسلامی، به عنوان شرایط مداخله‌گر در نظر گرفته شده است؛ که مقوله «تأثیر انقلاب»، شامل سه ویژگی عمده «تغییر روند معنویت‌زدایی در جهان»، «نوآوری در فقه» و «معرفی اسلام حقیقی» است.

معنویت در حوزه فردی، نظیر محاسبه و خودنگری مداوم، حفظ سکینه در حوزه مسئولان و آموزش اخلاقی جامعه از سوی حکومت، راهبردی کنشی است که در سه سطح تحلیل شده است. در سطح فردی، دارای شش ویژگی عمده «توجه به عواقب دوری از معنویت»، «تذکر دائم»، «محاسبه و خودنگری مداوم»، «استقامت و مراقبت برای حفظ سرمایه‌های معنوی»، «شناسایی دشمن درونی» و «توجه به سیر معنوی در تمام فعالیت‌های اجتماعی؛ در سطح مسئولان دارای شش ویژگی عمده «حفظ سکینه»، «در نظر گرفتن آخرت در همه تصمیم‌گیری‌ها»، «غرق نشدن در اشتغالات کاری»، «بهره بردن از دروس اخلاق»، «کنار گذاشتن خود و منافع شخصی در انجام مسئولیت» و «مراقبت نسبت به نفوذ تدریجی

انحراف و فساد» و در سطح اجتماعی، دارای هشت ویژگی عمده «آموزش اخلاقی جامعه از سوی حکومت»، «آمیختن فضای زندگی با ارزشهای اسلامی»، «اسوه قرار دادن پیامبر اعظم در اخلاق فردی و اخلاق حکومتی»، «انطباق حرف با عمل حاکمان و ترویج کنندگان دین»، «اقامه نماز»، «مراقبت نسبت به نفوذ تدریجی انحراف و فساد» است. همچنین، «هدفدار شدن زندگی»، «نقش معنویت در پیروزی انقلاب» و «توأم بودن پیشرفت حقیقی با اخلاق و معنویت در جامعه اسلامی» به عنوان پیامدهای مثبت تحول معنوی و «تحمل رنج و دشواری» و «طغیان سیاسی» به عنوان پیامدهای دوری از معنویت ذکر شده‌اند.

مطالعات بسیاری درباره تأثیر دینداری و معنویت بر سلامت جسمی و روانی انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاضر با یافته‌های برخی پژوهشها در زمینه مطالعات قرآنی مطابقت دارد؛ برای مثال، تحقیقات نشان می‌دهد افراد دیندار و افرادی که فعالیت دینی بیشتری دارند، معمولاً از دید روانی و جسمی سالم‌ترند.^۱ یافته‌های تحقیق الپورت نیز با یافته‌های تحقیق حاضر مطابق دارد؛ از دیدگاه وی، جهت‌گیری مذهبی به صورت درونی و بیرونی نمایان می‌شود. در جهت‌گیری درونی، ایمان به خودی خود یک ارزش متعالی تلقی شده و یک تعهد انگیزش فراگیر در نظر گرفته می‌شود.^۲

پیشنهاد پژوهش

به پژوهشگران پیشنهاد می‌شود که در تحقیقات بعدی، ضمن استفاده از ابزارهای تکمیلی برای تحول معنوی و سلامت معنوی، از ابزارهای کمی نیز استفاده کنند.

محدودیت‌های پژوهش

از محدودیت‌های این مطالعه، استفاده صرف از مطالب بیان‌شده آیات قرآنی و روایات اسلامی بود. به دلیل عدم دسترسی به منابع دینی بیشتر و مشارکت‌کننده متخصص در حوزه دینی نظیر مراجع دینی، امکان طرح سؤالات بیشتر وجود نداشت.

قدردانی: مؤلفان بر خود لازم می‌بینند از همه کسانی که در انجام هرچه بهتر این مطالعه با آنان همکاری داشته‌اند، تشکر کنند.

1. oneatto T. Metacognition and substance use. Addictive behaviors. 1999; 24(2):167-74.
2. Jamz W. Religion and psychology. Tehran: Organization of the Islamic revolution and Training Publications; 1988

منابع

- Birks, Melanie (2014). **Basic Research**. Translated by: Arabi and Banshi. Cultural Research Publishing.
- Brown, S.C.; R.A. Stevens, P.F. Troiano & M.K. Schneider (2002). "**Exploring complex phenomena: Grounded theory in student affairs research**". *Journal of College Student Development*, 43: 173-183.
- Coles, R. (1991). **The Spiritual Life of Children**. Houghton Mifflin Harcourt Publishing.
- Jamz, W. (1988). **Religion and psychology**. Tehran: Organization of the Islamic revolution and Training Publications.
- Mehri, Karim (2016). "**Theory of Islamic society based on the statement of superme leader**". *Grounded Theory*, Vol. 20, No. 3.
- Oneatto, T. (1999). "**Metacognition and substance use**". *Addictive behaviors*, 24(2): 74-167.
- Plante, T.G. & C.E. Thoresen (2007). **Spirit, Science, and Health: How the Spiritual Mind Fuels Physical Wellness**. Greenwood Publishing Group.
- Strauss, A. & J. Corbin (1998). **Basics of qualitative research** (2nd Ed.). Newbury Park, CA: Sage.
- Swedberg, Richard (2003). **Principles of economic sociology**.
- www.khamenei.ir